

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.039>

УДК 330.341:338.246.8(430)

JEL: N34, B22, E27, E52, E60, E61

Супрун Н.А., докторка економічних наук, професорка,
головна наукова співробітниця відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-3889-8579>

Researcher ID: Q-4619-2017

e-mail: suprun.nataliia@gmail.com

РЕСУРСИ ТА МЕХАНІЗМИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ (1945–1962 рр.)¹

Стаття присвячена визначенню найбільш дієвих ресурсів та механізмів повоєнної відбудови Німеччини (1945–1962 рр.). Дослідження здійснено на основі порівняння ефективності та ролі управлінських заходів окупаційної влади, механізмів Плану Маршалла та економічних реформ німецького уряду у відновленні та подальшому економічному піднесенні Німеччини. Це питання розглядається у контексті дослідження взаємовпливу антагоністичних економічних доктрин (планово-директивної й неоліберальної) та компаративного аналізу доктринальних підходів окупаційної влади й національного уряду, що визначили конфігурацію їхньої взаємодії та провідні механізми повоєнної реконструкції Німеччини.

В статті показано, що попри масштабну американську фінансову та організаційну допомогу в межах Плану Маршалла, рамкові умови успішних перетворень були закладені ефективною політикою німецького уряду, що була скерована на забезпечення національних інтересів і реалізацію конкурентних переваг національного виробництва.

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання НДР «Еволюція парадигми та доктрин економічної взаємодії держави та ринку» (№ держреєстрації 0119U10362) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Визначено, що інституційним підґрунтям економічних реформ німецького уряду К. Аденауера стала лібералізація економіки та розбудова моделі соціальної ринкової економіки, ініціатором впровадження якої був міністр народного господарства, а згодом канцлер ФРН Л. Ерхард.

Однією із базових складових реформ лібералізації економіки стала масштабна дерегуляція бізнесу, що передбачала відміну більшості блокуючих і створення стимулюючих норм для розвитку приватного підприємництва, зокрема лібералізацію податкових та кредитних інструментів.

Стратегічним напрямом урядової політики реформ було визначено модернізацію національної економіки, що передбачало підтримку розвитку стратегічно-важливих галузей промисловості та оновлення промислового виробництва.

Ефективність економічних реформ була забезпечена чіткою визначеною візією розбудови національної моделі соціальної ринкової економіки, доктринальною стабільністю та політичною послідовністю урядового курсу.

Ключові слова: План Маршалла, повоєнна відбудова, Німеччина після Другої Світової війни, демілітаризація, Л. Ерхард, соціальна ринкова економіка, лібералізація економіки.

Suprun N.

RESOURCES AND MECHANISMS OF THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF WEST GERMANY (1945–1962)

The article is devoted to the definition of the most effective resources and mechanisms of the post-war reconstruction of Germany (1945–1962). The study was carried out on the basis of a comparison of the effectiveness and role of the management measures of the occupation authorities, the mechanisms of the Marshall Plan and the economic reforms of the German government in the restoration and further economic rise of Germany. This question is considered in the context of the study of the mutual influence of antagonistic economic doctrines (planning-directive and neoliberal) and a comparative analysis of the doctrinal approaches of the occupation authorities and the national government, which determined the configuration of

their interaction and the leading mechanisms of post-war reconstruction in Germany.

The article shows that despite large-scale American financial and organizational assistance within the Marshall Plan, the framework conditions for successful transformations were laid by the effective policy of the German government, which was directed at ensuring national interests and realizing the competitive advantages of national production.

It was determined that the institutional basis of the economic reforms of the German government of K. Adenauer was the liberalization of the economy and the development of the model of the social market economy, the initiator of the implementation of which was the Minister of National Economy, and later the Chancellor of the Federal Republic of Germany L. Erhard.

One of the basic components of economic liberalization reforms was the large-scale deregulation of business, which provided for the removal of most blocking regulations and the creation of stimulating norms for the development of private entrepreneurship, in particular, the liberalization of tax and credit instruments.

The strategic direction of the government's reform policy was determined to be the modernization of the national economy, which included support for the development of strategically important industries and renewal of industrial production.

The effectiveness of economic reforms was ensured by a clearly defined vision of building a national model of the social market economy, doctrinal stability and political consistency of the government's course.

Keywords: *post-war reconstruction, Germany after World War II, demilitarization, Marshall Plan, L. Erhard, social market economy, liberalization of economic.*

Постановка проблеми. Загарбницька війна, що розв'язала рф проти України, ще триває. Але вже зараз, поряд із вирішенням актуальних завдань забезпечення перемоги військовими та дипломатичним методами, необхідно готувати план повоєнної відбудови виробничої, транспортної, соціальної й науково-технологічної інфраструктури економіки та подолання наслідків гуманітарної катастрофи. Вирішення цих масштабних завдань потребує колосальних фінансових, організаційних, технічних та інших ресурсів, які можуть бути закумульовані лише завдяки сис-

темній міжнародній підтримці, масштабному об'єднанню ресурсів та координації зусиль міжнародної спільноти й наднаціональних інституцій, які вже висловлюють свою готовність долучитися до процесу відновлення української економіки та її соціо-гуманітарного простору.

У цьому контексті постає нагальна необхідність вивчення історичного досвіду повоєнної відбудови економік країн, що вирішували актуальні для сучасної України завдання за допомогою та за підтримки ресурсів міжнародних партнерів. Одним із найбільш успішних у цьому контексті є приклад відновлення Німеччини після Другої світової війни, що відбувалося за підтримки Європейської програми відновлення (ERP), відомої як План Маршалла, в межах якого в країну надійшло 1,5 млрд дол. США. Крім того, Німеччина отримувала фінансові ресурси і з інших джерел та закордонних фондів і програм. Сумарна допомога від уряду США впродовж 1946–1950 рр. становила 3,872 млрд дол. США [8]. Поряд із суттєвими фінансовими вкладеннями окупаційна влада забезпечила організаційну та, почасти, технологічну підтримку повоєнної відбудови.

Водночас, німецьким урядом була запроваджена власна програма реконструкції економіки та відповідних інституційних реформ, що дозволило у досить короткі терміни не лише відновити, а й наростити економічний потенціал та досягти рекордних темпів зростання, що отримало назву «німецького економічного дива».

Цей успішний історичний досвід актуалізує необхідність вивчення тих ресурсів та механізмів, що виявили найбільшу ефективність для вирішення завдань повоєнної відбудови Німеччини, і які можуть стати орієнтирами при розробленні відповідної програми реконструкції економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській науковій літературі панує традиційна та більш-менш одностайна думка щодо непересічної значимості американської допомоги у повоєнній реконструкції країн Західної Європи та німецької економіки, зокрема. В той же час у зарубіжних наукових колах, як відзначають Хельге Бергер та Альбрехт Річль (Helge Berger, Albrecht Ritschl), роль і масштаб «впливу Плану Маршалла на «економічне диво» Німеччини все ще викликає суперечки» [5, р. 199].

Позиція adeptів американської допомоги, презентована, зокрема, працями Дж. Бредфорда Делонга та Баррі Ейхенгріна (J. Bradford DeLong, Barry Eichengreen), розглядає План Маршалла як найяскравіший історичний приклад успішної широко-масштабної програми іноземної допомоги [6]. При цьому дослідники німецького ареалу реалізації плану, як, наприклад, Кріс Ноулз (Chris Knowles), переконані, що саме «щедрі умови Плану Маршалла» не лише допомогли швидко відновити зруйновану війною економіку, а й створили передумови для «німецького економічного дива» [13, р. 1].

Інші науковці, навпаки, вважають, що, попри масштабну американську фінансову та організаційну допомогу, інституційне підґрунтя та рамкові умови майбутніх успішних перетворень були закладені ефективною політикою німецького уряду. Так, історики економіки (Д. Хендерсон [11], Ф. Яноші [12], В. Абельсхаузер [3, 4]) стверджують, що американська допомога не мала вирішального впливу на забезпечення повоєнної реконструкції Німеччини. Зокрема, Девід Р. Хендерсон (David R. Henderson) зазначає, що «допомога Плану Маршалла Західній Німеччині не була аж надто великою». Навіть у 1948–1949 рр., коли надходження досягли пікового значення, вони становили менше 5% національного доходу Німеччини. При цьому дослідник акцентує увагу на тому, що інші країни, які отримали значну допомогу в рамках Плану Маршалла, продемонстрували нижчі темпи зростання, ніж Німеччина [11]. Х. Бергер та А. Річль, своєю чергою, звертають увагу на те, що фінансова допомога Німеччині та іншим країнам Західної Європи загалом «не була економічним ядром плану» і передбачалась здебільшого на початковому етапі [5, р. 199].

Водночас, об'єктивна оцінка американського впливу на відбудову Німеччини змушує вивчити не лише бачення сучасних дослідників проблеми, а й зважити наміри самих ініціаторів американської допомоги. Так, Уїлл Л. Клейтон (William L. Clayton), заступник державного секретаря США з економічних питань (1944–1947), якому, як вважають, належала сама ідея плану ERP, свого часу проголошував, що план мав бути реалізований в інтересах і для забезпечення потреб народу Сполучених Штатів, яким «потрібні ринки, великі ринки, щоб купувати та продавати». Клейтон вважав, що «дешевше захистити себе економічними засобами, яких у нас більш ніж достатньо» [Цит. за: 15, р. 151].

Тобто, очевидно, що американський істеблішмент розглядав План радше як механізм протекціонізму та конкурентної боротьби і, вочевидь, не мав на меті забезпечити економічне піднесення конкурента на світовому ринку, а скоріше, навпаки, був націлений на компенсацію економічних втрат, понесених Америкою у ході війни. На жаль, більшість дослідників обережно обходять увагою цей найбільш реалістичний мотив американських кредиторів. Те, наскільки успішно цей намір був реалізований на практиці, залишається здебільшого поза науковим дискурсом.

З огляду на актуальність проблеми для сучасних українських реалій **метою статті** є пошук відповіді на питання, які саме ресурси та механізми – управлінські заходи окупаційної влади, Плану Маршалла чи економічні реформи німецького уряду – виявили найбільшу ефективність і відіграли вагомішу роль у відновленні та подальшому економічному піднесенні Німеччини.

Це питання розглядається у межах ширшої наукової проблеми – дослідження взаємовпливу антагоністичних планово-директивної й неоліберальної економічних доктрин та компаративного аналізу доктринальних підходів окупаційної влади й національного уряду, що визначили конфігурацію їхньої взаємодії та провідні механізми повоєнної реконструкції Німеччині.

Економіка Німеччини після Другої Світової війни

Повоєнна відбудова Німеччини розпочалась в умовах масштабного знищення фізичної інфраструктури, стагнації промисловості та сільського господарства, гіперінфляції й тотального товарного дефіциту, що зумовило продовольчу катастрофу. Виробництво продуктів харчування у західних зонах забезпечувало лише 50% потреб, інші 50% довелося покривати за рахунок поставок держав-переможців. Найбільш складною ситуація була для Великобританії, якій, як відзначає Крістоф Вайс (Christoph Weisz), «довелося забезпечувати значну частину поставок (*продовольства* – Н.С.) за рахунок імпорту на доларовій основі не лише для власної країни, а й для своєї окупаційної зони» [16]. У липні 1945 р. військовий губернатор британської зони окупації фельдмаршал Монтгомері писав, що союзники були шоковані обсягами руйнувань та «масштабом проблем, які постали перед нами під час відновлення Німеччини» [Цит. за: 13].

Обмеженням повоєнної відбудови став тотальний дефіцит фінансових, виробничих ресурсів, і, як не дивно, робочої сили. Попри те, що «регулярна робота була низькооплачуваною, а наявний час міг бути ефективніше використаний для самозабезпечення та операцій на чорному ринку», офіційний рівень безробіття у 1947 році був на надзвичайно низькому рівні – близько 5% [14]. Висока зайнятість населення пояснювалось тим, що працевлаштування було життєво-необхідним як можливість для отримання продовольчих карток. Щоб забезпечити відбудову економіки робочими руками у 1945–1946 роках окупаційна влада змушена була звільнити понад мільйон німецьких військовополонених, які у межах операції «Ячмінне зерно» були відправлені на сільськогосподарські роботи. І ще 30 тис. колишніх німецьких солдатів відправили працювати на рурських вугільних шахтах (операція «Вугільний котлован») [13].

Водночас відбудова ускладнювалася тим, що Німеччина була розділена на чотири окупаційні зони, що зумовило розрив внутрішньогосподарських зв'язків, дезінтегрованість економічних процесів та вимушену перебудову територіальної структури. При цьому окупаційна влада в жодній із зон не мала чіткої доктрини управління завойованою територією. «Набір директив, виданих військовим відомством (британським – Н.С.) у жовтні 1944 року, не містив жодних вказівок із цього питання, окрім інструкцій щодо усунення всіх колишніх нацистів від державних і керівних посад, а також загальних вимог щодо сприяння децентралізації та розвитку місцевої відповідальності» [13].

Характер та наслідки демілітаризації економіки

Єдиним підходом, яким керувалася контрольна рада союзників, були визначені на Ялтинській конференції принципи управління «п'яти Д»: демілітаризація, денацифікація, демократизація, децентралізація та деіндустріалізація. Оскільки ідеологічним імперативом повоєнної відбудови була визначена демілітаризація Німеччини, окупаційна влада була заінтересована у відновленні лише базового рівня економіки, необхідного для виживання населення завойованої території та забезпечення потреб власних військових адміністрацій. У «Меморандумі делегації США про політику щодо Німеччини», проголошеному Гаррі Труменом на Берлінській конференції на засіданні глав союзницьких

урядів 17 липня 1945 р. головними цілями американської влади були названі «промислове роззброєння та демілітаризація». Організація контролю над німецькою промисловістю та «всіма економічними та фінансовими міжнародними угодами, включаючи експорт та імпорт, задля запобігання розвитку військового потенціалу Німеччини» передбачала створення розгалуженої системи централізованого управління [1, с. 290].

Одним із перших регуляторних рішень окупаційної влади стала заборона діяльності більшої частини німецьких підприємств. При цьому, були зупинені практично всі підприємства, які тим чи іншим чином взаємодіяли із нацистським ВПК, що ще більше поглибило руйнацію виробничих та ринкових зв'язків між підприємствами та секторами економіки.

Через деякий час після проходження процедури ліцензування більшість магазинів і фабрик відновила роботу, проте часто отримання дозволів та подальше відновлення виробництва і торгівлі тривало достатньо довго. За підрахунками Х. Бергера та А. Річля, лише під кінець 1946 року за показниками зайнятості та кількості діючих підприємств промисловість у т. зв. Бізонії (спільна британська та американська зони окупації) було відновлено до довоєнного рівня [5].

Заборона діяльності підприємств у межах демілітаризації часто мала непослідовний та суперечливий характер, а також різний ступінь обмежень у різних зонах окупації. Так, у Бізонії діяли значно суворіші обмеження щодо діяльності «політично чутливих» секторів і підприємств, тому з ідеологічних причин тут у перші повоєнні роки значна частина підприємств важкої промисловості залишалася бездіяльною [5].

Ліквідація та обмеження діяльності підприємств, що забезпечували нацистський ВПК, спричинили неоднозначний вплив на темпи та характер повоєнного відновлення економіки. З одного боку, це призвело до істотного скорочення бюджетних асигнувань на виробництво зброї і скерування їх на розвиток стратегічно важливих галузей економіки. При цьому значні обсяги урядового фінансування були інвестовані в адаптацію до мирних програм промислових об'єктів військово-промислового комплексу і перекваліфікацію відповідних інженерно-технічних кадрів [4]. З іншого, ліквідація цих підприємств у ході демілітаризації мала частково дестабілізуючий вплив на відновлення виробничих ланцюгів та економічне відродження країни і її окремих регіонів.

Усвідомивши ці негативні наслідки, а також те, що дезорганізація обмежувала можливості для стабільної виплати репарацій, окупаційна влада зрештою скерувала свої зусилля на відновлення роботи й модернізацію стратегічно-важливих підприємств. Насамперед відновлення розпочалося на тих підприємствах, що були взяті під контроль британського військового уряду. Найбільш успішним прикладом у цьому контексті стала реновація концерну «Volkswagen», який був заснований нацистами ще у 1937 р. як масштабний соціальний проєкт «Товариства для розробки німецького народного автомобіля» (Gesellschaft zur Vorbereitung des Deutschen Volkswagens mbH). Однак, замість автомобілів завод розпочав виробництво військової техніки і тому по закінченню війни підлягав ліквідації. Після нетривалого періоду простою підприємство відновило роботу під управлінням британської військової адміністрації. На заводах «Volkswagen» було здійснено модернізацію виробництва і налагоджено випуск всесвітньо-відомого автомобіля «Жук» («Volkswagen Käfer»), що поклало початок розбудови масштабної та конкурентоспроможної автомобільної промисловості Німеччини. Вже у 1949 р., коли заводи «Volkswagen» перейшли під контроль влади землі Нижньої Саксонії, концерн виготовляв 50% всіх автомобілів у країні. В кінці 1950-х років автомобілі почали експортувати до США, де вони користувалися великим попитом. Орієнтація на забезпечення широкого споживчого попиту в умовах тотального товарного дефіциту уможливила швидке зростання обсягів виробництва і формування конкурентоспроможного національного ринку автомобілебудування.

Водночас із початком Корейської війни окупаційна влада дозволила відновлення підприємств військово-промислового комплексу для забезпечення американських військових замовлень, що дало значний поштовх до розвитку промисловості загалом.

Післявоєнний стан товарно-грошового ринку

Одним із інституційних бар'єрів відновлення економіки на початковому етапі було збереження елементів нацистської централізованої системи регулювання ринку, запроваджене ще у 1936 р. для забезпечення державних закупівель матеріалів для військового виробництва за штучно заниженими цінами [11]. Контроль за цінами був настільки важливим елементом нацист-

ської планово-керованої економіки, що під час війни, навіть, була запроваджена смертна кара за грубі порушення у ціноутворенні [10, с. 34]. Проте окупаційна влада, побоюючись втрати контролю над економікою, не скасувала регулювання цін.

У повоєнний час в умовах тотального дефіциту низькі регульовані ціни стали бар'єром товарно-грошового обміну, що призвело до колосального зростання бартерних операцій. Бартер витіснив традиційні виробничі зв'язки і був настільки поширений, навіть, у транзакціях між підприємствами, що часто «компанії наймали спеціаліста, т. зв. компенсатора, який обмінював продукцію своєї фірми на необхідні виробничі ресурси. У вересні 1947 р. американські експерти військової адміністрації підрахували, що у Бізонії від однієї третини до половини всіх ділових операцій відбувалися у формі «компенсаційної торгівлі» (тобто бартеру)» [11]. Часто для отримання необхідного ресурсу були потрібні кілька ітерацій бартерного обміну, що істотно послаблювало ринкову мобільність та відновлення виробничих зв'язків між підприємствами.

На тлі галопуючої інфляції (кількість грошей у економіці (валюта плюс депозити до запитання) в 1947 році у п'ять разів перевищувала рівень 1936 року [11]) регульовані низькі ціни руйнували самі основи ринкового обміну. Як зазначає Д. Хендерсон, «упорядкована економічна діяльність за цих умов була навряд чи можливою, а про системну перебудову держави, економіки та суспільства годі було й думати» [14].

Ліберальні економічні реформи як механізм розбудови соціальної ринкової економіки

Незважаючи на складні економічні обставини, німецький уряд вирішив розпочати відновні процеси з деконструкції нацистської командно-адміністративної економічної системи та розбудови принципово нової моделі господарювання – соціальної ринкової економіки (Soziale Marktwirtschaft), теоретичні засади якої були розроблені представниками Фрайбурзької школи неолібералізму Вальтером Ойкенем, Людвігом Ерхардом, Вільгельмом Рьопке та ін. При цьому, економічна політика уряду передбачала не лише вирішення нагальних кон'юктурних проблем, а була скерована на досягнення довгострокової стратегічної мети – забезпечення економічної незалежності держави.

Головним натхненником та ініціатором впровадження моделі соціальної ринкової економіки став керівник Особливого відділу з питань грошей і кредиту при Економічній раді Бізонії, професор Мюнхенського університету Л. Ерхард, який із 1945 р. очолював міністерство економіки Баварії, і одночасно був консультантом військового губернатора зони США Люціуса Д. Клея. Л. Ерхард як представник Фрайбурзької школи неолібералізму (в німецькому варіанті ордолібералізму, назва якого походить від німецького слова *Ordnung*, що має багатозначне тлумачення – «порядок», «правило», «врегулювання», «організація»), вважав ідеальною моделлю для побудови ефективної економічної системи соціально-орієнтований ринок, що ґрунтується на забезпеченні державою свободи реалізації приватної ініціативи в рамках природного порядку та сприятливих правових норм для розвитку конкуренції. Реалізуючи ордоліберальну доктрину соціально-орієнтованої ринкової економіки, стратегічними пріоритетами економічної політики уряд визначив лібералізацію та дерегуляцію всіх сфер економічного життя.

Першочерговим завданням німецького уряду стала стабілізація національної валюти та дерегуляція грошово-кредитного ринку в ході грошової реформи 1948 р. Модель грошової реформи була запропонована представником Фрайбурзької школи В. Рьопке. Ініціатором реформи був Л. Ерхард, який як і Рьопке, сповідуючи принципи неолібералізму, чудово усвідомлював, якої шкоди може завдати інфляція в поєднанні з регулюванням ціноутворення і високими ставками податків. Ерхард запропонував здійснити скорочення грошової маси, що мало збалансувати її із товарною масою, та скасувати контроль над цінами. По суті це вимагало проведення двох окремих реформ – валютної та дерегуляції розподілу й ціноутворення, що і було реалізовано на практиці.

Оскільки перша частина – грошова реформа – була підтримана і проводилась за декретом окупаційної влади для контролю за перебігом реформи згідно із Законом № 60 військової адміністрації від 1 березня 1948 р. було створено новий емісійний банк – Банк німецьких земель (нім. Bank deutscher Länder), який виконував функції центрального банку і регулятора єдиної грошової політики Німеччини. Основним завданням банку були емісія нової німецької валюти та розроблення правил взаємодії центра-

льного банку з приватними, наприклад, визначення розміру обов'язкових грошових резервів.

Згідно із Декретом військової окупаційної влади грошова реформа розпочалася в ніч на 21 червня 1948 р., коли з обігу були вилучені рейхсмарки і емітовані нові німецькі марки. 50% готівкових грошей можна було обміняти за курсом 1:10. Частина приватних депозитів була заморожена і пізніше обмінювалася у співвідношенні 1:20. Більшість грошових зобов'язань банків та установ нацистського Рейху були анульовані. Підприємства отримали готівку для виплати першої заробітної плати, але надалі мали самостійно забезпечувати свої фінансові зобов'язання за рахунок реалізації продукції на ринку. В результаті реформи з обігу була вилучена знецінена рейхсмарка і грошова маса була зменшена приблизно на 93%, що дозволило зупинити інфляцію та стабілізувати валютний ринок.

Наступним етапом реформи, що розпочався вже за три дні, стала ліквідація адміністративно-керованої системи управління економікою, що передбачало скасування адміністративного розподілу ресурсів та державного контролю за цінами, а також значної кількості адміністративних норм, що регулювали кредитно-грошові операції. Загалом реформа, на думку її ініціаторів, мала не лише приборкати інфляцію, а й створити сприятливі умови для заохочення приватної ініціативи та відновлення ефективних виробничих та логістичних зв'язків між підприємствами та галузями, і таким чином прокласти шлях до нової моделі ринкової економіки. Разом з валютною реформою та скасуванням контролю над цінами уряд також знизив ставки податків. Так, ставку податку на прибуток підприємств, що раніше коливалася від 35 до 65%, було зафіксовано на рівні 50%. Для осіб із середнім річним доходом менше 2400 німецьких марок у 1950 р. гранична ставка податку була знижена до 18%.

Якщо грошова реформа проводилась за розпорядженням і під контролем держав-переможниць, то скасування адміністративного розподілу ресурсів та регулювання цін було цілковито ініціативою Л. Ерхарда і впроваджувались, незважаючи на опір окупаційної влади, яка не бажала втратити контроль над економікою внаслідок надто швидкого переходу від командно-адміністративної системи до саморегульованого ринку. Водночас, реформа викликала і значний суспільний спротив – її не підтримав ні великий бізнес, що звик працювати у рамках чітко на-

лагодженої системи державного регулювання та стабільних державних замовлень, ні німецькі профспілки, що прагнули зберегти націонал-соціалістичну модель розподілу. В таких умовах дерегуляція цін потребувала непопулярних і жорстких, далеко не ліберальних, а радше волюнтаристських заходів.

Але зрештою реформа виконала своє основне завдання – стабілізувала грошовий ринок, стимулювала нагромадження та сприяла пожвавленню інвестиційної активності. Наступним завданням уряду стало створення умов для розвитку підприємницької діяльності як основного рушія ринкової економіки.

Основним механізмом розвитку підприємницької діяльності стала дерегуляція бізнесу та заохочення конкуренції. Саме конкуренцію Ерхард вважав найбільш ефективним засобом для досягнення економічного зростання та забезпечення добробуту: «Через конкуренцію може бути досягнута – в кращому сенсі цього слова – соціалізація прогресу і прибутку ... Вона одна дає можливість всім людям користуватися господарським прогресом, особливо, у ролі споживачів». Створення умов для розвитку конкуренції Ерхард називав «одним з найважливіших завдань держави, заснованої на вільному суспільному устрої» [2, с. 12].

В цьому аспекті візія реформ німецького уряду співпадала із підходами Плану Маршалла, основним постулатом якого, за твердженням Б. Ейхенгріна, була підтримка конкуренції як механізму для економічного пожвавлення та підвищення продуктивності. «Адміністратори США щиро вірили в заохочення вільної конкуренції та перешкоджання монополіям і ринковій владі (навіть більше за кордоном, ніж у себе вдома, де цей принцип іноді доволі порушувався) [8].

При цьому, на відміну від ліберальних переконань ініціаторів реформ (канцлера К. Аденауера та міністра народного господарства Л. Ерхарда), підхід американської адміністрації до конкуренції, як стверджує Гаррі Баярд Прайс (Harry Bayard Price), «був не доктринерським, а прагматичним. Її зусилля були радше економічними, аніж політичними чи філософськими» [9, с. 341]. Орієнтуючись насамперед на досягнення економічних цілей, і, спираючись на принцип економічної доцільності, американська влада проводила досить гнучку політику: «Там, де реципієнти наводили сильні соціальні, або інші традиційні аргументи на користь обмеження конкуренції, донор був готовий іти на поступки» [8].

Ініційована урядом і підтримана американською владою лібералізація бізнесу передбачала відміну більшості блокуючих і створення стимулюючих норм для розвитку приватного підприємництва, зокрема щодо: прискореної амортизації нерухомості (1950) через списання 50% вартості в перший рік експлуатації майна; зниження граничних податкових ставок у 1948–1949 рр. та податків на заробітну плату (1954–1957); пільгового оподаткування бізнесу, зокрема зменшення оподаткування на суму реінвестованого прибутку, зниження ставок податку та відшкодування частини вже сплачених податків задля поживавлення попиту та як запобіжний захід проти дефляції (як, це наприклад, було зроблено у 1950 р.); демократизації управління через представництво інтересів у раді директорів (1951).

Водночас, уряд послідовно впроваджував заходи для формування сприятливого інвестиційного клімату шляхом надання «дешевих» кредитів, субсидій та інших преференцій для бізнесу. Ці заходи спричинили стрімке зростання підприємницької активності, збільшення частки самозайнятого населення та зменшення безробіття.

Проте розвиток приватної ініціативи і надалі обмежувався жорсткими монопольними бар'єрами входу в ринок, оскільки німецька економіка (насамперед, військова, хімічна та металургійна промисловості) з довоєнних часів були практично повністю картелізовані. Відразу по закінченню війни союзники проголосили Закони про розпуск картелів (*Dekartellisierungs Gesetze*), які забороняли угоди, що обмежують конкуренцію. Але масштаби монополізму потребували розроблення спеціального антимонопольного законодавства, на чому наполягала як окупаційна, так і німецька влада. Перекоаний прибічник вільної конкуренції Ерхард писав, що «закон, який забороняє картелі, має стати найнеобхіднішою «господарською конституцією». Якщо держава спасує в цій сфері, – то скоро можна буде розпрощатись із соціальним ринковим господарством» [2, с. 14]. При цьому, на відміну від американської влади, Л. Ерхард вважав, що антимонопольна політика мала бути незалежною від політичних наративів уряду та ґрунтуватися на чіткому дотриманні правих норм, що забезпечують ефективну конкуренцію.

У 1958 р. на основі положень американського антитрестівського законодавства був прийнятий «Закон про боротьбу з обмеженням конкуренції» (*GWB*) і розпочало свою роботу Федераль-

не антимонопольне відомство. Закон охоплював три основні сфери, т. зв. опори конкурентного права: заборона антиконкурентних угод, контроль за зловживанням домінантним становищем та за процесом злиття. Згідно з законом, частка однієї компанії не повинна була перевищувати третини, а двох-трьох компаній – половини обсягу конкретного ринку.

При цьому закон містив заохочувальні норми для стимулювання співпраці монополій із дрібними і середніми компаніями, що обмежувало рівень монополістичної конкуренції і сприяло розвитку малого бізнесу. Прийняття цих норм уможливило стрімкий розвиток малого і середнього бізнесу, який Л. Ерхард назвав «основою добробуту для всіх» і який став найбільш чисельним економічним суб'єктом, що забезпечив зростання зайнятості, насичення локальних товарних ринків та економічне піднесення.

Одночасно із демонополізацією промисловості була проведена лібералізація аграрної сфери. У повоєнний період сільське господарство було найважливішим сектором економіки, оскільки саме воно забезпечувало продовольство для фізичного виживання населення. Тому його відродження було пріоритетним завданням влади, що було відзначено вже у Потсдамському протоколі: «При організації німецького економічного життя основний акцент слід робити на розвитку сільського господарства і мирної промисловості для внутрішніх споживчих потреб» [Цит. за: 16]. Як відзначає Крістоф Вайс: «Само собою зрозуміло, що в сільському господарстві, як і в інших галузях економіки та політики, фундаментальні рішення належали до компетенції окупаційної влади і що німецька влада мала тут дуже мало можливостей для ініціативи» [16].

В умовах постійної загрози виникнення продовольчої катастрофи, яка ускладнювалась розривом виробничих ланцюгів постачання та збуту продукції між східними та західними територіями, дефіцитом добрив і насіння, окупаційна адміністрація не ризикувала проводити аграрну реформу, що передбачала зміну форм виробництва, стандартів обліку і власності [16]. Проте проведена у 1947–1949 рр. земельна реформа, здійснивши передачу частини земель юнкерських господарств середнім і дрібним власникам, створила умови для збільшення продуктивності виробництва, забезпечення споживчого попиту та самозайнятості сільського населення.

Цілі та напрями реалізації Плану Маршалла

Із початком лібералізаційних реформ до Німеччини почали надходити кошти Європейської програми відновлення (ERP), відомої як План Маршалла завдяки одному із її ініціаторів – державному секретареві США Джорджу К. Маршаллу, який під час війни очолював штаб Сухопутних військ США. Через непересічну роль Маршалла на цій посаді У. Черчілль називав його «організатором перемоги». Завдяки авторитету та особистій репутації Маршалла ініційована ним ідея допомоги у відновленні Європи, проголошена у відомій Гарвардській промові, отримала широку підтримку та набула рис стратегічного плану.

Програма ERP замінила попередній варіант американської допомоги, т. зв. План Моргентау, визначивши більш масштабні у порівнянні з попереднім планом цілі – відбудова зруйнованих війною регіонів, усунення торговельних бар'єрів, модернізація промисловості, підвищення добробуту населення європейських країн. При цьому План Маршалла був скерований на зростання продуктивності економіки країн-рецепієнтів, впровадження сучасних бізнес-процедур та зменшення міждержавних бар'єрів.

Однією із функцій Плану було активне заохочення «співпраці рецепієнтів допомоги у напрямку економічної та фінансової інтеграції», що, як відзначає Б. Ейхенгрін, загалом було не властиво такого типу програмам іноземної допомоги [8]. Тим самим План стимулював поглиблення виробничої кооперації та економічної інтеграції між європейськими країнами, що, зрештою, призвело до утворення ЄС. Водночас, план ERP поєднував «допомогу спустошеним війною європейським країнам зі стратегічною метою створення союзу проти радянського експансіонізму» [7].

Програма була розрахована на чотири роки, починаючи з 3 квітня 1948 р. На відновлення Західної Німеччини було витрачено 11% її ресурсів. Обов'язковою умовою плану стало створення жорсткої системи контролю за розподілом та використанням фінансових ресурсів. На початковому етапі (1948–1950 рр.) контроль за витрачанням цих коштів був покладений на створену за рішенням Конгресу США Адміністрацію економічного співробітництва (ЕСА), першим керівником якої було призначено колишнього директора автомобільної компанії «Студебеккер» Пола Хоффмана. Для ефективного витрачання ресурсів представники ЕСА розробили спеціальну стратегію управління інвестуванням,

пріоритетність напрямів якого визначали на основі консультацій із місцевими чиновниками.

З огляду на те, що План Маршалла покладався на посилення приватно-державного партнерства, його ресурси розподілялись не через систему урядових закупівель, а через приватні канали. Відтак, управління розподілом коштів відбувалось «за участю представників бізнесу і приватних консультативних комітетів, в яких представники промисловості і праці співпрацювали з вищими державними службовцями» [8].

У подальшому контроль за розподілом ресурсів було передано створеній у 1948 р. на вимогу Плану Маршалла державній фінансово-кредитній Установі для відбудови – Банку реконструкції KfW (від нім. Kreditanstalt für Wiederaufbau). До компетенцій Банку належало визначення умов кредитування та платіжної дисципліни, що уможливлювало пришвидшення обігу фінансово-кредитних ресурсів та публічний контроль за використанням коштів. Банк визначав пріоритетні напрями для кредитування економіки та окремих компаній, скеровуючи кошти на інвестиції у «вузькі» сектори економіки, насамперед у відбудову енергетичного сектору та відновлення постачання електроенергії [11].

З огляду на масштаби руйнування (в країні було пошкоджено близько 25% та повністю зруйновано ще 25% житла, зруйновано 20% промислових будівель та 40% транспортних споруд) одним із пріоритетних напрямів фінансування за рахунок коштів Плану стало відновлення житлового фонду, промислового виробництва та інфраструктури економіки. В першу чергу потребували відновлення транспортна інфраструктура та житловий фонд. Якщо більша частина транспортної інфраструктури була відбудована британськими інженерними військами, то відбудовою житлового фонду опікувалась німецька влада, для чого було розроблено урядову програму розвитку житлово-будівельної галузі (1950–1962 рр.). При цьому було ухвалене стратегічне рішення – відмовитись від будівництва дешевого тимчасового житла на користь системної розбудови житлового сектору, що уможливило швидке вирішення нагальної гуманітарної проблеми та перетворило житлове будівництво на драйвер розвитку економіки, а також забезпечило продуктивну зайнятість широким верствам населення.

Основним джерелом відбудови житлового фонду стали кошти, отримані від реалізації американських товарів за Планом

Маршалла. Але особливістю використання цих коштів стало те, що уряд скерував їх не безпосередньо для фінансування відновних заходів, а на кредитування будівництва соціального житла за ставкою 6,45% річних.

Стратегічним напрямом урядової політики було проголошено не просто відновлення, а модернізацію національної економіки. Політика структурної модернізації передбачала підтримку розвитку стратегічно-важливих галузей промисловості (металургії, машинобудування, хімічної, легкої та переробної промисловості) та модернізацію промислового виробництва [4]. Більша частина (60%) отриманих за Планом Маршалла ресурсів, за вимогою Плану була розподілена через систему дешевих кредитів приватним компаніям, що здійснювали модернізацію власного виробництва, в той час як більшість європейських держав розподіляла ці надходження як соціальні трансферти, використавши їх як «бюджет проїдання». При цьому «План передбачав фінансування, яке могло хоча б частково заповнити бюджетні прогалини» [8], тим самим, полегшивши політичний компроміс у виборі стратегічних напрямів фінансування відновлення.

Основну масу інвестицій, кредитів та більше третини надходжень в економіку із федерального бюджету, Німеччина у повоєнний період спрямовувала на реіндустріалізацію – відновлення виробництв, які становили основу промислового потенціалу країни до війни, шляхом оновлення основного капіталу, розроблення та впровадження прогресивних технологій виробництва, модернізацію та сприяння розвитку «проривних» галузей економіки й технологічно-відсталих регіонів країни. Перевага у кредитуванні надавалась фінансуванню імпорту сировинних ресурсів, необхідних для підйому економіки.

Результати економічних реформ

Загальним наслідком економічних реформ уряду вже у першому півріччі 1950 року стало зниження на 10,6% цін на споживчі товари порівняно з попереднім роком та зростання виробництва на 50%.

При загальних позитивних результатах реформи мали різні наслідки у різних окупаційних зонах. Відповідно, темпи економічного відновлення у цих зонах були вкрай нерівномірними. Так, у Бізонії економічне пожвавлення розпочалося вже у 1948 р., тоді

як у французькій зоні ще до початку 1949 р. промислове виробництво перебувало у стагнації. Окрім суттєвої різниці у рівні продуктивності виробництва цих двох зон (на що звертають увагу Х. Бергер, А. Річль) важливою причиною такого розходження були доктринальні відмінності у реалізації регуляторної політики англо-американської та французької окупаційної влади [5]. Попри те, що формально французька зона приєдналася до Бізонії, отримавши нову назву – Тризонія ще 3 червня 1948 року (оскільки грошову реформу неможливо було провести в окремих окупаційних зонах), повноваження адміністрації Л. Ерхарда певний час були обмежені англо-американською зоною. Тому у французькій зоні на початковому етапі реформ не була запроваджена дерегуляція економічних процесів. Як наслідок, формування моделі соціальної ринкової економіки у французькій зоні відбувалося значно повільніше і тільки в середині 1949 р., коли тут була запроваджена дерегуляція, почалося поступове економічне поживлення і рівень промислового виробництва досяг рівня Бізонії.

Підводячи підсумок реформ у своїй книзі спогадів «Добробут для всіх» (1956), Л. Ерхард пише, що з моменту, коли федеральний уряд у 1949 р. почав проводити політику соціального ринкового господарства і до 1955 р. обсяги національного виробництва бруutto-продукції зросли майже вдвічі – з 47 млрд нім. марок до 85,8 млрд нім. марок (у перерахунку на ціни 1936 р.). А вже у 1956 р. було зафіксоване нове зростання національного продукту на 7,1%. «Цей приклад незаперечного успіху економічної політики показує, наскільки важливіше зосередити всі зусилля народного господарства на збільшенні народногосподарського доходу, ніж втрачати сили в боротьбі за розподіл доходу і тим самим ухилитися від єдиного плідного шляху зростання національної продукції» [2, с. 9].

Як влучно зазначає Девід Р. Хендерсон, «те, що для багатьох спостерігачів виглядало як диво, насправді таким не було», оскільки політика уряду була націлена саме на такі результати і саме на це розраховував Л. Ерхард та інші представники Фрайбурзької школи [11]. Сам же Ерхард у своїй промові на святкуванні перемоги ХДС на виборах 1953 р. сказав: «Політика соціальної ринкової економіки довела всьому світові, що її основи – вільна конкуренція, свобода вибору споживача і взагалі дотримання особистих свобод – приносять кращі економічні й соціальні успіхи, ніж спромоглися будь-коли забезпечити будь-яке ручне

управління чи примус із боку держави». При цьому Ерхард був переконаний, що досягнення основних цілей соціального ринкового господарства – свободи і справедливості – неможливе без забезпечення державою політичних свобод та гарантій.

Запорукою успіху реформ була чітка візія розбудови соціальної ринкової економіки та політична стабільність обраного курсу. Сам «архітектор німецького економічного дива» Л. Ерхард понад двадцять років поспіль посідав найвищі урядові посади – із 1948 р. до 1963 р. очолював міністерство народного господарства в усіх кабінетах уряду К. Аденауера, а з 1963 р. до грудня 1966 р. обіймав посаду канцлера ФРН і отже мав можливість системно і поступально впроваджувати доктрину соціального ринкового господарства в реальній економічній політиці.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Не зважаючи на те, що Німеччина зазнала значних збитків і внаслідок поразки у війні втратила економічну та політичну самостійність, тривалий час виплачувала великі репарації, а план відбудови, розроблений США і підтриманий країнами-переможницями, містив досить жорсткі обмеження для економічного зростання, країні вдалося досягнути політичного компромісу між інтересами окупаційної влади та власними національними пріоритетами. У досить короткі терміни країна змогла не лише відновити, а й наростити економічний потенціал, досягнувши рекордних темпів економічного розвитку. Так, вже на початку 1950-х років за обсягами промислового виробництва Німеччина посіла третє місце у світі після США та Великобританії, обігнавши в економічному розвитку багатьох своїх переможців, і до сьогодні зберігає свої лідерські позиції у світовому поділі праці та геополітичній системі.

Співставний аналіз регуляторних заходів окупаційної влади, міжнародної допомоги (зокрема, ресурсів Плану Маршалла й інших міжнародних фондів та американських військових замовлень) та програм економічного розвитку німецького уряду другої половини 1940-х – 1950-х років свідчить, що ключовим механізмом повоєнного відновлення Німеччини стала дискреційна та компромісна урядова політика, скерована на побудову моделі соціальної ринкової економіки. Ця політика дозволила ефективно використати допомогу американських фондів, зокрема, ресурсів Плану Маршалла, і, попри визначені планом обмеження, уможливила реалізацію конкурентних переваг національної економіки.

Лібералізація приватного підприємництва та стимулювання розвитку конкуренції, впровадження прогресивних технологій та реалізація кращих рис німецького характеру – організованості та працьовитості – у поєднанні з продуманою фінансово-кредитною політикою та зовнішньою допомогою, забезпечили успіх повоєнного відновлення.

Роль федерального уряду, що спирався на неоліберальні принципи, зводилася переважно до визначення пріоритетів економічного розвитку, створення максимально сприятливого інвестиційного і підприємницького клімату шляхом надання «дешевих» кредитів, субсидій та інших преференцій для бізнесу. Лише в особливих випадках (напр., як у випадку реалізації програми забезпечення населення житлом) застосовувались масштабні заходи державного регулювання.

Досвід повоєнної реконструкції Німеччині свідчить, що деякі загальні підходи та інструменти післявоєнного відновлення зберігають свою актуальність і сьогодні, особливо в умовах необхідності розроблення стратегії повоєнної відбудови української економіки та соціогуманітарного простору, зруйнованих внаслідок військової агресії РФ.

1. Меморандум делегации США о политике в отношении Германии. Внесено Г. Трумэном на заседании глав правительств 17 июля 1945 г. Берлинская конференция. 17 июля – 2 августа 1945 г. С. 290. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Text/War_Conf/berlin15.htm.
2. Эрхард Л. Благосостояние для всех. Экономика. 2001. 464 с.
3. Abelshauser W. (1981). Wiederaufbau vor dem Marshall-Plan. Westeuropas Wachstumschancen und die Wirtschaftsordnungspolitik in der zweiten Hälfte der vierziger Jahre, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 29. P. 545-78.
4. Abelshauser W. (1987). Die Langen Fünfziger Jahre: Wirtschaft und Gesellschaft der Bundesrepublik Deutschland 1949-1966 / Werner Abelshauser. 1. Aufl. Düsseldorf: Schwann, Idstein: Schulz-Kirchner, ZDB-ID 1187479-X. 1987, № 5, 191.
5. Berger H. (1995). Germany and the Political Economy of the Marshall Plan, 1947-52: A Re-Revisionist View (with Albrecht Ritschl), in: Barry Eichengreen (ed.), Europe's Post-War Recovery, Cambridge: Cambridge University Press. P. 199-245. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511759314.009>.

6. DeLong J. Bradford, Eichengreen, B. (1993). The Marshall Plan: History's Most Successful Structural Adjustment Program? / Rudiger Dornbusch, Wilhelm Nolling, and Richard Layard, eds., *Postwar Economic Reconstruction and Lessons for the East Today* (Cambridge, Mass: MIT Press). P. 189-230.
7. Designing the restoration of Ukraine in the spirit of the Marshall Plan: Principles, Architecture, Funding, Accountability: recommendations for donor countries. Ronya Gunster, Jacob Kierkegaard, Thomas Kleine-Brockhoff and Bruce Stokes. P. 3. URL: https://www.gmfus.org/sites/default/files/2022-09/Designing%20Ukraine%E2%80%99s%20Recovery%20in%20the%20Spirit%20of%20the%20Marshall%20Plan_0.pdf.
8. Eichengreen B. (2011). *Lessons From The Marshall Plan*. World Development Report 2011. Background Case Note. Berkeley April 2010. P. 1. URL: https://web.worldbank.org/archive/website01306/web/pdf/wdr_2011_case_study_marshall_plan_1.pdf.
9. Harry Bayard Price. (1955). *The Marshall Plan and its Meaning*. Ithaca, NY: Cornell University Press. 445 p.
10. Hazlett, Thomas W. (1978). The German Non-Miracle. Reason 9 (April). P. 33-37.
11. Henderson David R. German Economic Miracle. URL: https://www.econlib.org/library/Enc/GermanEconomicMiracle.htm#fHendersonCEE2-071_footnote_nt196.
12. Jánossy F. (1966). *Das Ende der Wirtschaftswunder*, Frankfurt/M.: Neue Kritik.
13. Knowles Chris. (2014). Germany 1945-1949: a case study in post-conflict reconstruction. History and Policy. URL: <https://www.historyandpolicy.org/policy-papers/papers/germany-1945-1949-a-case-study-in-post-conflict-reconstruction>.
14. Pierenkemper T. (2012) Kurze Geschichte der «Vollbeschäftigung» in Deutschland nach 1945. URL: <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/126004/kurze-geschichte-der-vollbeschaeftigung-in-deutschland-nach-1945/#footnote-target-38>.
15. Thompson K.W. (1991). *Cold War Theories*. V. 1. World Polarization. 1943-1953. Louisiana: State University Press. 262 p.
16. Weisz Christoph (1973). *Organisation Und Ideologie Der Landwirtschaft 1945-1949*. URL: https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1973_2_11_weisz.pdf.

References

1. The US Delegation Memorandum on Germany Policy, represented by Harry Truman at a meeting of the Heads of Allied Governments on

- July 17, 1945 at the Berlin Conference. Retrieved from http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/War_Conf/berlin15.htm [in Russian].
2. Erhardm, L. (2001). Welfare for everyone. Economics [in Russian].
 3. Abelshauser, W. (1981). Wiederaufbau vor dem Marshall-Plan. Westeuropas Wachstumschancen und die Wirtschaftsordnungspolitik in der zweiten Hälfte der vierziger Jahre, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 29, 545-78 [in German].
 4. Abelshauser, W. (1987). Die Langen Fünfziger Jahre: Wirtschaft und Gesellschaft der Bundesrepublik Deutschland 1949-1966. 1. Aufl. Düsseldorf: Schwann. (Historisches Seminar; Bd. 5) [in German].
 5. Berger, H. (1995). Germany and the Political Economy of the Marshall Plan, 1947-52: A Re-Revisionist View (with Albrecht Ritschl), in: Barry Eichengreen (ed.), Europe's Post-War Recovery, Cambridge: Cambridge University Press, 199-245. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511759314.009>.
 6. DeLong, J. Bradford, Eichengreen, B. (1993). The Marshall Plan: History's Most Successful Structural Adjustment Program? / Rudiger Dornbusch, Wilhelm Nolling, and Richard Layard, eds., Postwar Economic Reconstruction and Lessons for the East Today (Cambridge, Mass: MIT Press), 189-230.
 7. Designing the restoration of Ukraine in the spirit of the Marshall Plan: Principles, Architecture, Funding, Accountability: recommendations for donor countries. (2022). Ronya Gunster, Jacob Kierkegaard, Thomas Kleine-Brockhoff and Bruce Stokes. Retrieved from https://www.gmfus.org/sites/default/files/2022-09/Designing%20Ukraine%E2%80%99s%20Recovery%20in%20the%20Spirit%20of%20the%20Marshall%20Plan_0.pdf.
 8. Eichengreen, B. (2011). Lessons From The Marshall Plan. World Development Report 2011. Background Case Note. Berkeley April 2010, 1. Retrieved from https://web.worldbank.org/archive /website01306/web/pdf/wdr_2011_case_study_marshall_plan_1.p.
 9. Harry, Bayard Price. (1955). The Marshall Plan and its Meaning. Ithaca, NY: Cornell University Press.
 10. Hazlett, Thomas W. (1978). The German Non-Miracle. Reason 9 (April), 33-37.
 11. Henderson, David R. German Economic Miracle. Retrieved from https://www.econlib.org/library/Enc/GermanEconomicMiracle.htm#fHendersonCEE2-071_footnote_nt196.
 12. Jánosy, F. (1966). Das Ende der Wirtschaftswunder, Frankfurt/M.: Neue Kritik [in German].
 13. Knowles, Chris. (2014). Germany 1945-1949: a case study in post-conflict reconstruction. History and Policy. Retrieved from

- <https://www.historyandpolicy.org/policy-papers/papers/germany-1945-1949-a-case-study-in-post-conflict-reconstruction>.
14. Pierenkemper, T. (2012) Kurze Geschichte der Vollbeschäftigung in Deutschland nach 1945. Retrieved from <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/126004/kurze-geschichte-der-vollbeschaeftigung-in-deutschland-nach-1945/#footnote-target-38> [in German].
 15. Thompson, K.W. (1991). Cold War Theories. V. 1. World Polarization. 1943-1953. Louisiana: State University Press.
 16. Weisz, Christoph (1973). Organisation Und Ideologie Der Landwirtschaft 1945-1949. Retrieved from https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1973_2_11_weisz.pdf [in German].

Стаття надійшла до редакції 3 жовтня 2022 р.